

RÁKAI ORSOLYA

Ideológia és irodalom határain

Tormay Cécile értékelése az 1930-as években

Tormay Cécile írói munkássága ma sem sokkal ismertebb, mint a 20. század második felében volt. Bár a két világháború közti politikai nézeteinek és tevékenységének köszönhetően manapság egyre kifejezettebb igény mutatkozik alakjának irodalomtörténeti újraértékelésére is, és művei sorra jelennek meg új kiadásban, nem túlzás azt állítani, hogy a szerző alakját masszívan körülvevő kultusz – pro és kontra egyaránt – akadályozza a művek újraolvasását. Ilyen körülmények között óhatatlanul felvetődik az a kultusztörténeti jellegű kérdés, hogy ha az irodalmi művek irodalmi-esztétikai szempontú újraolvasása nem történik meg, akkor minek az alapján kerülhetnek nem vagy nagyon felületesen olvasott szerzők hirtelen (újra) nagyra értékelt pozícióba? E kérdés csak látszólag költői („politikai okból”), valójában az irodalomnak, az irodalom tanításának és általában az irodalom „társadalmi felhasználásának” összetett problémájáról van szó. A kultikus szerzők kiválasztása nem esetleges, de ez elsősorban kritikátörténeti probléma. Hogyan, milyen értékelő szövegekre megy vissza végső soron a kiválasztás, milyen kontextusba illeszkednek e szövegek (része-e egyáltalán ennek a kontextusnak maga a tárgyalt mű a saját szövegszerűségében), milyen érveket használnak, és hogyan képesek ezek az esztétika és az irodalom határait már születésük pillanatában áthágó „kritikai” írások olyan hatékonyan betagozódni ideológiai és politikai folyamatokba? Az „irodalomtörténetibb” jellegű válasz erre e folyamat részletes vizsgálata – de ez nyilván nem lehet célja e rövid dolgozatnak. A másik válasz az irodalom és az ideológia – jelen esetben a nemzeti ideológia – kapcsolataival és e kapcsolat szövegszintű működésével függ össze, mindenekelőtt a kollektív identitások textuális, a társadalmi kommunikáció szabályai segítségével létrejövő volta, továbbá ezen identitásoknak a társadalmi kommunikáció nyilvános tereiben való (folyamatos) létrehozása révén. Ilyen folyamatokban maga az adott irodalmi mű (még akár kanonikus, hagyományosan magasra értékelt klasszikus mű) is részt vehet, és sokszor részt is vesz, de elképzelhető, hogy inkább csak sajátos, reduktív értelmezői eljárások révén kerül ilyen helyzetbe egy mű. A kultuszkutatásban

ez utóbbit nevezték el appropriációnak, az irodalmi mű politika (vagy erkölcs, vagy vallás) általi kisajátításának, s egyszersmind aktív, mondjuk így, „társadalmi hatóerővé” tételének. Jelen írás célja tehát ennek a kérdésnek a körvonalazása lenne: az, hogy hogyan alakulhatott ki Tormay munkássága körül olyan kultusz, amely paradox módon épp a kritikailag két legsikerültebbnek tekintett művét tekinti a leghangsúlytalanabbnak.

Írónia és kultusz nagyon ritkán férnek meg egymás mellett, de a kultikus kisajátításra-kisajátítódásra általában is jellemző, hogy a kritikai interpretációnak csak egy-egy elemét emeli ki, s azt általánosítja. A többlépcsős reduktív folyamat eredményeként egy olyan ideologikus kommunikáció jön létre, amelynek a konkrét műhöz, művekhez már nem feltétlenül van köze, sőt, egyenesen feleslegessé teszi azok újraolvasását, újraértelmezését. Tormay esetében ez a folyamat azért különösen érdekes, mert többször és többféle előjellel is lezajlott, illetve ma is zajlik. A műveit övező kritikai figyelem már korán sajátos útra tért a szerző politikai pályájának következtében.

A harmincas évekre kialakuló Nemzet Nagyasszonya szerep már a politikai alapú kultusz eredménye, s ez (vagyis a politikai kultusz) hat vissza az irodalmi alkotások értékelésére is. Az író mai értékelését nehezíti, hogy kiemelt kultikus figurává vált, s kultusza web2-eszközökkel is terjed – vagyis a politikai szubkultúrának is fontos szereplőjévé vált. Nem véletlen, hogy e politikai szubkultúra első sorban a *Bujdosó könyv* szerzőjének tartja, másodsorban a töredékben maradt trilógiát értékeli (a két világháború közti érvekre emlékeztető módon mindenekelőtt az áthallásokért). A két korai regény, melyet a kortárs irodalom mértékadó kritikussai is sokra tartottak, s melyek máig időtállóan bizonyultak (s amelyeket a Nobel-díj bizottság is elismert), csak mint „jó pont” szerepel, nem hangsúlyos eleme az életműnek. Érdekes egyébként a Nemzet Nagyasszonya szerep és jelző kialakulása is (amit kultusztörténeti szempontból kifejezetten tanulságos lenne megvizsgálni). Az egyik legambiciózusabb honlapon szereplő életrajz (mely a *Bujdosó könyv* új kiadásához készült a rekanonizáció és a panteonizáció céljával) kiemeli, hogy Tormay október 8-án, „a Magyarok Nagyasszonya, Szűz Mária” ünnepén született (Csontos 2008), s a magányosan, legalábbis férj és család nélkül, hangsúlyozottan csak a nemzet iránti kötelességeinek élő író-politikusnő megnyilvánulásai támogatták is ezt a korabeli sajtóban megfogalmazódó kultikus párhuzamot. A *Bujdosó könyv* azért válhatott mérföldkövé a kultusz útján, mert e művében történt meg kifejezett önazonosítása a nemzettel: Tormay saját fájdalomként, saját teste és lelke szétszaggyatásaként írja le az ország megcsonkítását, ezzel igazolva a hangnemet és a stílust. A nemzetet megszemélyesítő csonka nőalak, a Magyar Fájdalom szobra, melyet számtalan helyen felállítottak a korabeli Magyarországon, mintegy saját képmásává válik, s ez az azonosság (egyfelől a területeit veszített országot megszemélyesítő allegorikus nőalak, másfelől az országot óvó, megmenteni igyekvő Magyarok Nagyasszonyával) küldetéstudatát éppúgy megacélozta, mint

a személye körül kiépülő kultuszt. Valószínűleg ez a Nemzet Nagyasszonya imázs lehetett egyébként a legfőbb gátja annak, hogy az irodalmi életben nem tudta a vágyott irányító-vezető szerepet eljátszani (holott azt nagyon fontosnak tartotta). A *Napkelet* szerkesztőjévé való kinevezése után azonnal „kiszervezi” a kapcsolat-tartással, szerzőkereséssel kapcsolatos feladatokat, nem tartva magát méltónak, és félve a szerkesztői pozíciótól (holott ekkor már igen komoly és aktív, éles konfrontációktól sem mentes közéleti tevékenységet tudhat maga mögött, a szervezői munkában és a nyilvánosság terein való megszólalásban tehát egyáltalán nem volt gyakorlatlan kezdő). Ez az imázs saját identitás- és asszimilációtörténetének végpontja, egyszerűsített pedig a Tormay-kultusz kezdőpontja.

Értékelése tehát részben politikai alapokon nyugodott már az ő korában is: az 1930-ban megkapott díjat, a Corvin-koszorút ugyanebben az évben alapította Horthy Miklós, akit Tormay kezdettől lelkesen és tántoríthatatlan hűséggel támogatott. Cserébe ő is számíthatott a kormányzó jóindulatára – az 1925-ös híres rágalmazási perben például (amikor Zichy Rafael „természetellenes viszony” fenntartásának vádjával perelte be volt feleségét és Tormayt) Horthy személyes közbenjárására adott igazat a bíróság Tormaynak, és ítélte el Zichy grófot másfél évre. Legalább ilyen gyakran szokták emlegetni Tormay Nobel-díj jelölését (a rajongók időnként egyenesen Nobel-díjról beszélnek), mint egyértelmű bizonyítékát annak, hogy Tormay Cécile a 20. század legjobb magyar írója, hiszen 1937-ben pusztán hirtelen halála akadályozta meg, hogy megkapja a rangos, világszínvonalat bizonyító kitüntetést.

A rajongók könnyedén felülemelkednek azon a tényen, hogy egyrészt Tormay ekkor már hosszabb ideje betegeskedett, másrészt a Nobel-díjat posztumusz is oda lehet ítélni, ha az eljárás ideje alatt a díjra jelölt meghal (már 1931-ben így kapott Nobel-díjat például Erik Axel Karlfeldt svéd költő). A helyzet ennél bonyolultabb és érdekesebb volt. Ahogyan a kérdéssel újabban behatóbban foglalkozó Kollarits Krisztina összefoglalta (Kollarits 2011), sokáig nem is jelöltek magyar részről a díjra senkit – lényegében csak az országimázs új szerepbe kerülésével (és az irodalom ebben játszott szerepével) vált fontossá a magyar irodalom hivatalos fórumai számára a Nobel-díj az 1920-as években. Az imázsteremtő funkciót több tényező is mutatja: 1926-ban a magyar bizottság részéről Horváth János legalkalmasabbnak és az irodalmi Nobel-díj célkitűzéseivel legközelebb állónak Herczeg Ferenc *Az élet kapujában* című történelmi regényét tartotta. A regény, amely az Európa által magára hagyott, a török veszéllyel küzdő Magyarországgal foglalkozik, azért nem juthatott az első körön túl, mert nem készült el időben a német fordítása, sőt a következő évben sem, amikor pedig a Nobel-díj bizottsága még fenntartotta Herczeg jelölését. Ez a tendencia érzékelhető a későbbiekben is. Igaz, hogy 1935-ben Szabó Dezsőt is felterjesztették, ám nem magyar részről (az uppsalai egyetem finnugor nyelvésze, Björn Collinder javasolta [Kollarits 2011:37]), s itt is ugyanúgy a fordítás hiánya miatt nem kerülhetett a magyar szerző a jelöltek közé.

Tormay Cécile-t magyar részről jelölték, kétszer is, 1936-ban és 1937-ben. Sokkal jobban indult, mint Herczeg vagy Szabó Dezső, hiszen korai művei hamarabb jelentek meg idegen nyelven, mint magyarul, és már pályája elején komoly nemzetközi hírnevet szereztek számára. Emellett 1931-ban a svéd akadémia, egyszersmind a Nobel-díj bizottság egyik tagja, Fredrik Böök méltatja igen meleg hangon magyarországi útjáról szóló könyvében. Ráadásul Tormay 1935-ben a Népszövetség Szellemi Együttműködés Bizottságának tagja lett, ami nemzetközi ismertségének is jót tett. Az eddigi magyar jelöltek közül tehát ő volt az egyetlen, aki nem a tökéletes ismeretlenségből és nyelvi elszigeteltségből érkezett, s ez önmagában elegendő lehetett arra, hogy bekerüljön a második fordulóba, ám a díjra végül mégsem javasolták. Kollarits Krisztina kiemeli, hogy ez „nem csupán írói életművén, de a Svéd Akadémián belüli erőviszonyokon is múltott” (Kollarits 2011:37), ám dolgozatából úgy tűnik, hogy véleménye szerint jóval inkább az említett erőviszonyok felelősek a díj elmaradásáért, mint az életmű gyengéi. Kollarits bemutatásából az a kép alakul ki, hogy a Nobel-díj bizottság a népszerűbb, „mindenki számára megközelíthető irodalom” felé fordult volna, amivel szemben a Tormayt is támogató Böök egy exkluzívabb irodalomfelfogást képviselve maradt alul. A probléma az, hogy magából a bemutatásból ez nem feltétlenül igazolódik: maga Kollarits írja, hogy Böök jelöltje, Paul Ernst (akit az 1932-ben díjazott Galsworthy helyett javasolt) a következő évben bekerült a díjazottak közé, 1934-ben pedig a két vitatkozó oldal egyetértett Pirandello jelölésében. A továbbiakban sem látszik különösebben határozottan, hogy a jelölést az exkluzivitás versus népszerűség mentén döntötte volna el a svéd akadémia. Az 1936-os bizottsági vélemény Tormayt kifejezetten esztétikai okok miatt nem javasolta, nem pedig azért, mert túlságosan nehezen érthető, a közönségnek nehezen megközelíthető lett volna, ahogyan azt Kollarits Krisztina is idézi. Az igazán érdekes azonban az, hogy lényegében az új középkori trilógia, *Az ősi küldött* volt az, ami úgymond lehúzta a mérleg nyelvét, melyet pedig Tormay épp a Nobel-jelölés kedvéért igyekezett rohamléptekkel befejezni – ugyanazt a vonalat erősítve egyébként ezzel, amelyet Herczeg Ferenc történelmi regényének jelölésével elindított a magyar bizottság, s amely már akkor is sikertelennek bizonyult. A korai regények (az *Ember a kövek között* és *A régi ház*) értékeit messzemenően elsmerte a Nobel-díj bizottság is. Különvéleményében Böök azonban épp azért emeli ki *Az ősi küldött* elkészült részeinek jelentőségét, mert párhuzamai révén ráirányítja a figyelmet az elszigetelt magyarság világháborús sorsára, s ezen túlmenően is fontosabbnak tartja, hogy Tormay „erkölcsileg és művészig jelentős személyiség”, mint azt, hogy „jellemalkotó ereje korszerűtlen” (Svensén 2001:257-259; idézi Kollarits 2011:41). A másik különvélemény szerzője, Heinrich Schück is ugyanezeket emeli ki, ám épp fordított előjellel: megértem, írja, „hogy nagyon szép gesztus lenne megjutalmazni a magyar írónőt, Tormay Cécile-t, akiről azt tartják, hogy nagyon rokonszenves, nemes lelkű és jelentős személyiség, és aki egy olyan kicsi, elnyomott nemzethez

tartozik, amelyre korábban irodalmi Nobel-díjjal még nem hívták fel a figyelmet. De Tormay írásai nem felelnek meg a követelményeknek. Nekem a legjobbnak *A régi ház* tűnik. De hasonló jó regényeket tömegével találni, és az *Ősi küldött* – még ha nem is befejezett – véleményem szerint, úgyszólván gyenge. Egy történelmi regényben mégiscsak karaktereket festenek le, és itt egyáltalán nem található ilyesmi. A hős – a tulajdonképpen egyetlen egyéniség – egy középkori lovag –, de alakja olyan, mint egy olajnyomat, hiányzik a történelmi kornak megfelelő beszédmód és korfestés” (Svensén 2001:255-256; idézi Kollarits 2011:41). Schück, ahogy Kollarits Krisztina kiemeli, másutt is kifejtette már a történelmi regénnyel kapcsolatos aggályait, így gyanítható, hogy ebben az esetben valóban szerepet játszhattak a műfajjal kapcsolatos viták is. Ám egyértelmű, hogy Tormay esetében nem pusztán arról volt szó, hogy az ellene szavazó döntéshozók másként értelmezték a történelmi regény fogalmát, mint a mellette állók, hiszen Böök nem azért tartotta méltánylandónak Tormay trilógiájának beadott első kötetét (amelyet egyébként, elkerülendő Herczeg Ferenc sorsát, az író a megírással párhuzamosan fordítottat németre), mert az közelebb állt volna a történelmi regény általa elfogadott koncepciójához (bármilyen is az), hanem mert lényegesebbnek tartotta Tormay és a mellette való döntés irodalmon kívüli, politikai értékét, mint a mű irodalmi színvonalát.

Böök egyébként maga is igen érdekes, ellentmondásos figura volt: nyíltan németbarát, aki a harmincas évek náci hatalomátvételét is üdvözölte, s még a könyvégetést is úgy értékelte, mint „a dolgok új rendjének jelét” (s nem negatív előjellel), a II. világháború elején pedig nyilvános beszédet tartott a Lundi Egyetem diákjainak, melyben felszólította őket, hogy engedjék át magukat a közelgő vihar-nak, ahogyan a fűszálak a szélnek (s mely beszéd az egyik fő oka volt háború utáni mellőzésének és teljes elszigetelődésének) (vö. Holmquist 2007:33). Ugyanakkor az általa oly melegen támogatott Paul Ernst a századfordulóra militáns marxista volt, maga Böök pedig rokonszenvezett a cionizmussal, s a náciizmus fajiságelméletének gyakorlati „alkalmazását” már a harmincas években kritizálta, 1929-ben pedig épp ő mondta el a Nobel-díjas Thomas Mann laudációját.

Hipotézisként mindenképp megfogalmazhatjuk, hogy a magyar Nobel-díj elmaradását valószínűleg nem valamiféle rejtélyes ellenszenv okozta a század első felében. Az egyik ok sokkal inkább a fordítások hiánya és általában a magyar kultúra nagyon töredékes nemzetközi jelenléte (ezt Kollarits Krisztina is kiemeli) – épp ezen kívánt segíteni a Klebelsberg-kultuszkormányzat többek közt a Gragger Róbert által megalapított hungarológia propagálásával és a Collegium Hungaricum hálózatának kiépítésével. A másik ok azonban véleményem szerint ugyanaz, ami a két világháború közti irodalom jelentős részének – így Tormay Cécile életművének – elsüllyedéséért is felelős: a korabeli hivatalos irodalomszemlélet éles modernitás-ellenessége (amennyiben modernen itt mindenekelőtt az autonóm, nem a politika mezejének pusztá meghosszabbításaként értett irodalmat értjük) és anakronisz-

tikus volta. Az irodalom ugyanis – ahogy az őt körülvevő társadalom – már a modern elkülönült szerepkörök szerint létezett, ahol az irodalmi értéket nem a politikai vagy erkölcsi helyesség, hanem az irodalmi-poétikai „jól megalkotottság” szabja meg. Azok a szerzők azonban, akik ilyen módon fogták fel az irodalmat, láthatatlanok voltak az Akadémián, az egyetemen és a hivatalos irodalomtudomány és -kritika fórumain állók számára, akik kezében volt természetszerűleg a honi Nobel-díj jelölések kezdeményezése is. Ennek a (legszínvonalasabban épp Horváth János által képviselt) premodern, az irodalmat végső soron a nemzet szolgálójaként, szószólójaként, s az egységesnek és egyetlennek tekintett nemzeti identitás fenntartójaként-megőrzőjeként felfogó irodalomszemléletnek a korabeli világirodalomban már anakronisztikus volta bizonyosodott be a húszas és harmincas évek magyar Nobel-jelöléseinek sikertelenségében.

Irodalom

Csontos Péter 2008. „Tormay Cecile, a magyar irredenta (sic) Nagyasszonya” http://tormayc.webs.com/tc_csp.html (A szöveg nagy része másutt Takaró Mihály munkájaként van feltüntetve, vö. pl. http://kkbk.blog.hu/2009/07/24/tormay_cecile_1)

Holmquist, Ivo 2007. „Jewish authors and intellectuals in Sweden and Denmark pre and post the holocaust.” In: Jaak de Vos (szerk.), *De holokaaszt herschrijven? Joodse Post Holocaust-Literatur*, Gent: Academic Press.

Kollarits Krisztina 2011. „A Nobel-díj árnyékában.” *Magyar Napló* 2011/12. (23. évf.) 35-43.

Svensén, Bo 2001. *Svenska Akademiens Arkiv. Nobelpriset i litteratur. Nomineringar och utlatanden 1900–1950*. Utgivna av Bo Svensén. Del II. 1921–1950. Svenska Akademien, Stockholm, 2001. [Svéd Akadémia Archívuma. Nobel-díj az irodalmiban. Jelölések és vélemények 1901–1950. I–II. Sajtó alá rendezte Bo Svensén. Svéd Akadémia, Stockholm, 2001.].